

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ, ІНФОРМАЦІЯ

НАУКОВА І ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА БОРИСА ГРІНЧЕНКА В ОСМИСЛЕННІ ВАСИЛЯ ЯРЕМЕНКА

[Рецензія на видання: Яременко В. Наукова і епістолярна спадщина Бориса Грінченка : монографія. – Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2021. – 384 с.]

SCIENTIFIC AND EPISTOLARY HERITAGE OF BORYS HRINCHENKO IN CONCEPTION OF VASYL YAREMENKO

[Review of the publication: Yaremenko V. Scientific and epistolary heritage of Borys Hrinchenko : Monograph. – Kyiv : Yurko Lyubchenko LLC, 2021. – 384 p.]

Українська література для професора Василя Васильовича Яременка (нар. 1931 р.), Учителя, який виховав кілька поколінь філологів (35 років викладав у Київському університеті імені Тараса Шевченка), — особливий ціннісний феномен, центральне явище національного життя, її найкраще історичне, творче і моральне досягнення. Коло наукових зацікавлень ученого величезне (давня література, повернення заборонених імен, перевидання вагомих праць, упорядкування хрестоматій, словникарство), і скрізь він плекає історичну пам'ять, духовні скарби українського народу. Але, як зазначає дослідник, усе, що йому вдалося зробити за досить довге життя у філологічній науці, позначено насамперед впливом постаті Бориса Грінченка як людини та його творчості. «У кожному напрямку моєї наукової діяльності, — пише дослідник, — присутній не тільки дух Грінченка, а й високий зразок для наслідування. І я намагався все своє творче життя іти за цим неперевершеним зразком» (с. 3). Усе життя він намагається протистояти «забуттю» свого героя: адже Грінченка забороняли в радянські часи. Його, на жаль, не знають і досі — переконаний В. Яременко.

Праця вченого в грінченкознавстві увінчалася виходом монографії «Наукова і епістолярна спадщина Бориса Грінченка». У вступі автор оглядає свій шлях до осягнення постаті цього діяча, який почався від курсової роботи на третьому курсі Київського педінституту ім. О. М. Горького під керівництвом П. К. Волинського. Далі було написано передмову до 2-томника Бориса Грінченка, захищено (хоч із значною затримкою через ідеологічні причини) першу в Україні кандидатську дисертацію про цього письменника — «Прозова творчість

Бориса Грінченка» під керівництвом І. І. Пільгука. Ідея створення Центру грінченкознавства у педінституті ім. О. М. Горького під керівництвом професора І. Пільгука та за участю В. Чорновола в 1960-х роках була похована органами безпеки. Через багато десятиліть центром дослідження і видання спадщини Бориса Грінченка стає створений у незалежній Україні Київський університет імені Бориса Грінченка. Із переходом на роботу провідним науковим співробітником лабораторії грінченкознавства Василь Васильович зосереджує наукові задуми переважно на вивченні творчості Бориса Грінченка. Професор В. Яременко зазначає особливу роль керівника проекту з видання спадщини Грінченка академіка Віктора Олександровича Огнев'юка, який обрав найоптимальнішу структуру «Зібрання творів»: у ньому немає суцільної нумерації томів. Є тематичні серії, що складаються з кількох книг кожна. Така стратегія підготовки текстів відповідає характеру матеріалу і дає змогу доповнювати кожну серію наступними книгами без порушення нумерації томів. Значна кількість праць Грінченка була надрукована вперше за автографами, що зберігаються в ІР НБУВ та багатьох інших архівах України. Вдалося ввести у видання документи, що зберігаються в архівах Москви, Києва, Харкова, Чернігова, Львова, Дніпра, Миколаєва. На підготовку 17 книг багатоцінної наукової й епістолярної спадщини, що вийшли друком, витрачено шість років. В. Яременко невтомно працював: писав передмови, примітки, коментарі. Збирання літературознавчої спадщини досі триває. Деяких видань, у яких друкувалися статті Грінченка, розшукати не вдалося. Окремі праці знайдено, коли вже том був упорядкований. Немає жодних сумнівів у тому, що ця робота безпрецедентна щодо охоплення матеріалу, ретельності його текстологічної підготовки та коментування. Уявити, що в недалекому майбутньому хтось перевршить це видання спадщини Грінченка, дуже важко.

Отже, В. Яременко протягом десятиліть планомірно і стабільно створює фундамент переосмислення всієї спадщини письменника Особливістю підходу дослідника є розуміння того, що збагнути глибину і велич такої особистості, як Борис Грінченко, можна лише тоді, коли пізнаєш усі сторони його життя і діяльності. Комплексний характер дослідження визначив структуру книжки, що має багато розділів відповідно до різногранної діяльності Будівничого українського світу, як називає Б. Грінченка Василь Яременко. Книжка містить різноплановий матеріал: біографічний, літературознавчий, мовознавчий, етнографічний, публіцистичний, просвітницький, фольклорний, епістолярний. Назви розділів, підрозділів, додатків монографії глибокі, методологічно продумані, яскраво індивідуальні. Матеріал монографії — результат великої пошукової роботи, насамперед це стосується відновлення біографічного кон-

тексту життя Грінченка (переважно за архівами) та його оточення. Ця праця систематизує накопичені знання та узагальнює ідеї, висловлені раніше, і є водночас формою наукової творчості: в основний «сюжет» праці вклинюються численні відступи, ремарки, коментарі, штрихи, що розширюють науковий контекст і засвідчують прагнення дослідника актуалізувати спадщину свого «патрона».

Перший розділ монографії названо «Сам про себе і жандарми про нього». Тут опубліковано 5 автобіографій Грінченка, що звірені з оригіналами з Інституту рукопису НБУВ, із докладними примітками до кожної. Деякі автобіографії написані від третьої особи. Це, фактично, літературознавчі статті про себе, написані, зокрема для «Історії літератури руської» О. Огоновського, для видавництва «Вік» і «Час». Є лист-автобіографія до Івана Липи. Є, за визначенням В. Яременка, своєрідна енциклопедична автобіографія, що лежить на порубіжжі кількох жанрових форм. Це стаття про самого себе для «Большой Энциклопедии» за ред. С. Южакова і проф. П. Мілюкова (1900–1904 рр.). Усі автобіографічні матеріали Б. Грінченка, зібрані Василем Яременком в одній публікації, є не тільки джерельною базою для його життєпису, а й оригінальним документальним матеріалом для характеристики літературного, наукового, видавничого, суспільно-політичного життя кінця ХІХ — першого десятиліття ХХ ст. Це вагомий внесок у дослідження творчої біографії письменника, оскільки містить багато документованих подробиць його життя, досі або маловідомих, або не відомих зовсім. Важливими є і теоретичні роздуми про автобіографію, екскурси в минуле цього жанру. У розділі вміщені також справи жандармських управлінь, департаменту поліції, які заводили на Бориса Грінченка від 1879 року, коли він був учнем Харківського реального училища, і до 1906 року. Ці «робочі матеріали» показують, як російське самодержавство чинило тиск не лише на Бориса Грінченка, а й постійно переслідувало, забороняло українське слово.

У розділі «В усіх наукових, зокрема літературознавчих, іпостасях» запропоновано авторську інтерпретацію наукової спадщини Бориса Грінченка і йдеться про її непроминальне значення. Досі не було обрано, висловлюється В. Яременко, літературознавчого альпініста, котрий би піднявся на головну, без сумніву, священну, вершину української літературознавчої, етнографічної, фольклористичної, педагогічної, мовознавчої, журналістської науки кінця ХІХ — початку ХХ ст., якою насправді є наукова спадщина Бориса Грінченка. Його автор ставить поряд із поетами Івана Франка і Володимиром Гнатюком в Галичині, а на Наддніпрянщині — поруч із Агатангелом Кримським і Сергієм Єфремім.

Особливе місце, вважає В. Яременко, належить етнографічним і фольклорним матеріалам, видаючи які, Грінченко фактично предста-

вив документи для самоідентифікації української нації з високою культурою і неповторною духовністю. Чотири випуски його «Етнографічних матеріалів», за образним висловом В. Яременка, — це Паспорт нації, а паспорт у всіх народів є власністю держави, її символом і головним документом суверенності.

В. Яременко вводить у науковий обіг жанр *літературознавчої панорами*, яка дає змогу максимально стиснути потрібну інформацію. На першому плані в ній — основне, а на другому і третьому — можуть бути факти і явища, які суттєво доповнять дослідження. У дефініцію жанру «*літературознавча панорама*» автор монографії вкладає первісне значення грецького слова «*панорама*», це загальний огляд літературознавчого ландшафту — картин, художніх творів, наукових праць, історичних подій і боротьби за ідеал, у прикладанні до спадщини Б. Грінченка. Докладно В. Яременко аналізує енциклопедичну статтю «Малорусская литература» із «Большой энциклопедии» С. Южакова, якою відкривається перша книга «Літературознавчої спадщини» Б. Грінченка. Ця стаття, переконує автор монографії, дає неубутний джерельний матеріал для реконструкції літературного процесу ХІХ ст. Якщо до «Малорусской литературы» приєднати статті «Украинская повесть», «Украинские альманахи», «Украинские календари», то й матимемо «Історію української літератури» від Бориса Грінченка, а окремими її розділами — історико-літературні нариси (частина яких надрукована у «Зібранні творів» уперше) про М. Шашкевича, П. Куліша, Л. Глібова, О. Марковича, С. Руданського та ін.

Досить цікавим стало представлення Б. Грінченка «В іпостасі теоретика літератури» (так названо один із підрозділів монографії). Адже Борис Грінченко теорії літератури не написав. Але в архіві зберігаються дві статті вченого, які з певними застереженнями В. Яременко зараховує до теоретичних. Окрім того, блискітки теоретико-літературних думок Грінченка спалахують у його історико-літературних нарисах про П. Куліша, Ганну Барвінок, Л. Глібова, І. Котляревського, Г. Квітку-Основ'яненка, П. Кузьменка, В. Александрова, Т. Зіньківського, М. Шашкевича, С. Руданського, І. Нечуя-Левицького та ін. Це справді вершинне (і не тільки для свого часу!), переконаний В. Яременко, українське літературознавство.

Окремий підрозділ — про рецепцію творів Тараса Шевченка — названо: «Б. Грінченко: «Його “Кобзар” зробивсь моєю Євангелією...». Автор простежує, як у кожній наступній «Автобіографії» письменника поширюється сфера впливу творчості Шевченка на його наукову і художню творчість, показує передумови Грінченкового шевченкознавства. У його часи потрібний був Шевченко вже не українофільського прочитання і тлумачення, і діяч подав його по-новому, зокрема,

у праці «Шевченків “Кобзар” на селі», яка викликала полеміку серед сучасників. Б. Грінченка учений вважає основоположником наукового шевченкознавства на Східній Україні.

У розділі монографії «Борис Грінченко в обороні спадщини Пантелеймона Куліша» показано, як Грінченко знімав анафему, яку наклала на Куліша своя національна еліта, часом і не безпідставно. Грінченко розумів, що Куліш і не пророк, і не геній, подібно до Шевченка, але це не заперечувало ні працелюбності, ні мудрості Куліша, ні його знання мови та Біблії. Грінченко вимагав всебічного, комплексного підходу до оцінки заслуг Куліша, наголошує В. Яременко. Він чи не першим в історії літературознавства став на захист вагової спадщини П. Куліша: нічого не виправдував, а пояснював, спростовував численні гріхи Куліша, у яких його звинувачували. Пантелеймон Куліш був під загрозою повного забуття, і цей процес зупинив Б. Грінченко своїми «Листами з України Наддніпрянської», «До історії Кулішевих “Довіток”», передмовою-зверненням до читачів альманаху «Дубове листя», нарисами «Из новостей украинской литературы», досі недрукованою статтею «К вопросу об украинском правописании», у якій документально подав заслуги Куліша у створенні наукового українського правопису. Цитата з Грінченка, який уже через кілька місяців після смерті П. О. Куліша просить Ганну Барвінок надати йому матеріали для біографічного нарису про П. Куліша: «Треба нам доброї біографії Пантелеймона Олександровича, бо його біографія — то частка історії нашого національного руху» (с. 331), свідчить про те, що для Грінченка в Кулішевій біографії не було дрібниць.

Розділ «До Бориса Грінченка по “достиглий овоч”» присвячений мовознавчій діяльності діяча і супроводжується епіграфом із відомого вірша М. Рильського «Мова». Адже Грінченко залишив об’ємну і значущу спадщину в цій галузі, що за змістом і конкретно часовою потребою мала науковий, народопроектний та публіцистичний зміст і характер. В. Яременко називає словник Грінченка, що став його лебединою піснею, «Конституцією української мови». Торкається дослідник і такого дискусійного питання, як авторство Грінченкового «Словаря української мови», яке принаймні приписувалося ще кільком особам. Найкраще подають хроніку праці вченого-подвижника над «Словарем» листи, спогади, рецензії, які В. Яременко вміщує в цьому розділі. Вони розкривають науковий подвиг Грінченка, умови його праці.

Розділ «На шляху до світу» має підзаголовок: «Педагогічні ідеї Бориса Грінченка у його часі і сьогодні». У ньому автор оглядає педагогічний шлях діяча: земський учитель-практик, педагог-теоретик, письменник, що в низці оповідань про дітей, про школу і вчителів дав художній образ своїх педагогічних ідей і прагнень національної

школи і національного виховання, творець своєрідного народнопросвітнього літературознавства, який виступив проти державної машини нівеляції і деградації із планами видання для народу популярних книжок українською мовою, які б формували національний світогляд, високу моральність і духовність.

Нині важливо повернутися, на думку В. Яременка, до оцінок сучасника Б. Грінченка — І. Франка, який добре розумів цілком свідомий екзистенційний вибір частини творчої інтелігенції, до якої належав і Борис Грінченко, — «витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суспільний культурний організм, здатний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляторську роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім придатний на присвоєння собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшім темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких жодна нація і жодна, хоч яка і як сильна держава не може остаятися» (І. Франко. «Одвертий лист до галицької української молодезі», 1905). Слідом за сучасним літературознавцем Ю. Ковалівим, який запроваджує в науковий обіг поняття «народницький резистанс», «культурницький резистанс», В. Яременко вважає Бориса Грінченка його найяскравішим представником.

Важливими є думки В. Яременка про історію українського епістолярію (розділ «Епістолярні діалоги Бориса Грінченка про українські національні справи»), яка, за його словами, буквально вростає в історію літератури, науки, культури в цілому. Це незглибиме документальне джерело, свідчення, які змінюють або уточнюють багато оцінок суспільно-політичних подій, літературного процесу, наукового і культурного життя української нації. Нова українська література, стверджує автор монографії, почалася не з «Енеїди» Котляревського, а з листів Г. С. Сковороди, а ще — із листа (наведеного в «Додатках») Опанаса Лобисевича (1732–1805) до свого вчителя — архієпископа Георгія Кониського 30 вересня 1794 р. Дослідник доводить: Грінченко мав намір створити окремий вид літератури — епістолярну літературу, зокрема й інтимну епістолярну літературу зі щиро почуттєвим патріотичним змістом і високою культурною викладу. В архіві письменника зберігається близько 350 листів до дружини, у яких задокументовано не тільки історію особистого життя, інтимних взаємин, а й думки та погляди на жіноче питання, на образи жінок у літературі, на любов до жінки і України. Загалом листи Б. Грінченка до багатьох кореспондентів, стверджує вчений, засвідчують високий розвиток епістолярного стилю в українській літературі, наочно ілюструють погляди діяча на різні питання життя, літератури, моралі й етики тодішнього суспільства.

Завершуючи дослідження, у публіцистичному розділі «Борис Грінченко повертається в зону АТО-ООС» автор констатує: твори письменника суголосні нашому часу, а деякі, здається, написані сьогодні. Він завжди був на передній лінії фронту в боротьбі з російським царизмом, із національним і соціальним поневоленням українського народу, і як міг, боровся проти насильницької русифікації, за націоналізацію школи і природне, себто на ґрунті рідної мови, національної історії, звичаїв і традицій народу, — виховання, за розбудову національної культури, науки, громадського життя, за те, за що боротьба триває вже з нинішньою Росією.

Отже, праця В. Яременка показує, як багато зроблено для дослідження спадщини Б. Грінченка, а ще більше — як багато залишається недослідженого, не залученого в літературознавство, і як потрібно переглядати застарілі шаблони про його світогляд, суспільно-політичні погляди. Відштовхуючись від ідей Б. Грінченка, Василь Яременко оглядає і літературознавство радянське, і нинішнє, актуалізуючи думки цього письменника і громадського діяча. Адже варто по-новому прочитати його тексти, по-новому їх відкрити для сучасного читача і дослідника. Потребує серйозної рефлексії і ревізії текстологія художніх творів Бориса Грінченка. Важливо, що в монографії постійно акцентується пошук дослідницького інструментарію, що дає змогу по-новому працювати з широким біографічним, науковим та епістолярним контекстом. Запропоновані в монографії підходи дають можливість розширити коло залучених джерел, урізноманітнити методи, оцінити зроблене і означити перспективи подальшого освоєння Грінченкової спадщини.

Галина Андріївна АЛЕКСАНДРОВА,
доктор філологічних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень НБУВ
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-5136-5160>
galekss@ukr.net

Halyna ALEKSANDROVA,
D.Sc. (Philology),
Leading Research Associate,
Institute of Biographical Research, VNLU
(Kyiv, Ukraine)

Рукопис одержано 6.12.2021 р.